

Harry Paus • Frans Hiddink (red.)

Sylvia Bacchini • Rikky Dekkers • Casper Markesteijn

Theo Pullens • Maaïke Pulles

Portaal

Praktische taaldidactiek
voor het
basisonderwijs

Portaal

www.coutinho.nl/portaal6

Met de code in dit boek heb je toegang tot je online studiemateriaal. Dit materiaal bestaat uit een powerpoint per hoofdstuk waarin je kunt zien en horen wat het belangrijkste is om te weten, een uitwerking van de verwijzingen in de tekst van de hoofdstukken, een opsomming van de begrippen uit de Kennisbasis die aan de orde zijn gekomen en een tool om deze begrippen te leren.

Om je studiemateriaal te activeren heb je onderstaande code nodig.

Ga naar **www.coutinho.nl/portaal6** en volg de instructies.

Portaal

Praktische taaldidactiek voor
het basisonderwijs

Harry Paus (redactie)

Frans Hiddink (redactie)

Sylvia Bacchini

Rikky Dekkers

Casper Markesteijn

Theo Pullens

Maaïke Pulles

Met medewerking van Dory Hofstede

Zesde, herziene druk

**UITGEVERIJ
COUTINHO**

bussum 2024

© 2002/2024 Uitgeverij Coutinho bv

Alle rechten voorbehouden.

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16h Auteurswet 1912 dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan Stichting Reprorecht (www.reprorecht.nl). Voor de readerregeling kan men zich wenden tot Stichting UvO (Uitgeversorganisatie voor Onderwijslicenties, www.stichting-uvo.nl). Voor het gebruik van auteursrechtelijk beschermd materiaal in knipselkranten dient men contact op te nemen met Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, www.stichting-pro.nl).

Uitgeverij Coutinho

Postbus 333

1400 AH Bussum

info@coutinho.nl

www.coutinho.nl

Eerste druk, 2002

Zesde, herziene druk 2024

Omslag: Jeanne design, Arnhem

Foto's binnenwerk: De foto's in *Portaal* zijn geplaatst met toestemming van de rechthebbenden. We danken Montessorischool Haaksbergen, basisschool Het Palet en basisschool Los Hoes uit Haaksbergen, en basisschool Regenboog uit Enschede voor hun medewerking en toestemming.

Noot van de uitgever

Wij hebben alle moeite gedaan om rechthebbenden van copyright te achterhalen. Personen of instanties die aanspraak maken op bepaalde rechten wordt vriendelijk verzocht contact op te nemen met de uitgever.

De personen op de foto's komen niet in de tekst voor en hebben geen relatie met hetgeen in de tekst wordt beschreven, tenzij het anders vermeld is.

ISBN: 978 90 469 0806 8

NUR: 842

Voorwoord

‘Een taal heeft geheime krachten, zoals de maan op de getijden’, stelde Brown (1988, p. 58). Wij, als auteurs van deze zesde druk van *Portaal: Praktische taaldidactiek voor het basisonderwijs*, zijn ervan overtuigd dat kinderen in de basisschool leerkrachten verdienen die hun een ‘portaal’ verschaffen naar de fascinerende wereld van taal door in de taaldidactiek aan te sluiten bij de interesse van kinderen in de wereld om hen heen.

De afgelopen jaren is het belang van een goede taalontwikkeling van kinderen vaak benadrukt. Vooral ook omdat op verschillende plekken de noodklok wordt geluid. Zo geeft het peilingsonderzoek mondelinge taalvaardigheid (Inspectie van het Onderwijs, 2019) aan dat kinderen in groep 8 over onvoldoende spreek-, luister- en gespreksvaardigheden beschikken. Daarnaast worden de toenemende kansengelijkheid en de daling in leesvaardigheid keer op keer bevestigd door grootschalige internationale studies, zoals PISA (Programme for International Student Assessment). De dalende leesvaardigheid van kinderen blijkt ook uit het peilingsonderzoek leesvaardigheid (Inspectie van het Onderwijs, 2022). Er zijn kortom veel zorgen over de taalontwikkeling van schoolgaande kinderen en over de vraag hoe om te gaan met verschillen tussen hen. Dit vraagt wat van jou als leerkracht. Hoe kun je jouw taalonderwijs zo vormgeven dat je optimaal bijdraagt aan de ontwikkeling van alle kinderen? En hoe kun je alle kinderen motiveren om nieuwsgierig en onderzoekend te zijn om de geheime krachten van taal te ontdekken?

In deze uitgave schetsen we een antwoord, of beter gezegd, verschillende antwoorden op deze vragen. En dat is niet zo makkelijk in een onderwijslandschap dat heel divers is en waarbij er verschillende verklaringen zijn voor de genoemde problemen. In deel 1, dat bestaat uit de eerste vier hoofdstukken, bespreken we achtergronden van taal en taaldidactiek. In de acht hoofdstukken van deel 2 bieden we vervolgens per taaldomein een praktische vertaling van wetenschappelijke inzichten naar de didactiek in de klas, van zowel het jongere als het oudere kind in de basisschool. We richten ons daarbij in de eerste plaats op pabostudenten, maar uit reacties van gebruikers is in de loop der jaren gebleken dat het boek ook geschikt is voor leerkrachten, taalcoördinatoren en een bredere groep taalspecialisten.

Veel leerkrachten, lerarenopleiders en studenten hebben ons voorzien van constructieve feedback. We noemen hier: Rieke Alderliesten, Liesbeth de Boer, Jos Calis, Dorien Corver, Anne van Mechelen, Rixt Pieksma, Lot Planting, Hanneke Pot, Sofie Rietman-Brummelhuis, Marije van Roekel, Angema Romijn en Maaike de Vries. Door jullie zorgvuldige opmerkingen is het boek verbeterd, en

als auteurs danken wij jullie hier hartelijk voor. Het auteursteam is overigens in vergelijking met de vorige druk veranderd. Frans Hiddink en Maaïke Pulles hebben het auteursteam versterkt, terwijl Hans Meijer en Adri van den Brand afscheid van ons hebben genomen. Ook heeft Dory Hofstede zich gedurende de ontwikkeling van deze uitgave wegens omstandigheden moeten terugtrekken als auteur. We danken hen hartelijk voor hun jarenlange inzet voor *Portaal*. We hopen dat deze druk aan jullie verwachtingen voldoet en jullie ondersteunt in het verzorgen van optimaal taalonderwijs. We houden ons natuurlijk aanbevolen voor adviezen en gebruikerservaringen die kunnen leiden tot verbetering en tot bijstelling van deze uitgave.

Sylvia Bacchini, Rikky Dekkers, Frans Hiddink, Casper Markesteijn, Harry Paus, Theo Pullens en Maaïke Pulles

Inhoud

Inleiding	13
-----------	----

Deel 1 Achtergronden	17
-----------------------------	-----------

1 Taal	18
1.1 Wat is taal?	19
1.1.1 Vijf vaardigheden van taal	21
1.1.2 Geletterdheid	22
1.1.3 Omschrijvingen van taal	23
1.2 Functies van taal	24
1.2.1 Taal is een communicatiemiddel	24
1.2.2 Taal is een middel om greep te krijgen op de werkelijkheid	26
1.2.3 Taal is een expressiemiddel	28
1.3 Betekenis van taal	29
1.3.1 Concepten en labels	30
1.3.2 Het proces van verwijzen	32
1.3.3 Afhankelijke en onafhankelijke betekenis	33
1.3.4 Meervoudige betekenis	33
1.3.5 Vaktaalwoorden, schooltaalwoorden en signaalwoorden	34
1.4 Systeem	35
1.4.1 Fonologie	36
1.4.2 Morfologie	37
1.4.3 Syntaxis	39
1.4.4 Tekstlinguïstiek	40
1.4.5 Orthografie	41
1.5 Tot slot	42
2 Taalverwerving	44
2.1 Taalcomponenten	46
2.2 Fasen in de taalverwerving	50
2.2.1 Algemene taalverwerving	50
2.2.2 Meertalige taalverwerving	54
2.3 Verklaringen en factoren	59
2.3.1 Verklaringen van taalverwerving	59
2.3.2 Factoren die de taalverwerving beïnvloeden	63
2.3.3 Leerkrachtvaardigheden	66
2.4 Tot slot	67

3 Taalonderwijs	68
3.1 Grip krijgen op het onderwijs dat je geeft	69
3.2 Waarom onderwijs in het algemeen en taalonderwijs in het bijzonder?	72
3.2.1 Het waarom van onderwijs: drie kernfuncties	73
3.2.2 Kernfuncties van taalonderwijs	74
3.2.3 Visie op taalonderwijs	75
3.3 Inhouden en doelen	76
3.3.1 Inhouden	76
3.3.2 Doelen	78
3.4 Hoe organiseer je taalonderwijs?	80
3.4.1 Taal in samenhang	81
3.4.2 Combineren van verschillende taaldomeinen	83
3.4.3 Combineren van taal en andere (zaak)vakken	87
3.4.4 Leerkrachtvaardigheden geïntegreerd taalonderwijs	89
3.5 Uitgangspunten van <i>Portaal</i>	89
3.6 Tot slot	91
4 Meertaligheid	92
4.1 Achtergronden van meertaligheid	94
4.1.1 Toenemende diversiteit	94
4.1.2 Meertaligheid: definities en opvattingen	95
4.1.3 Moment van taalverwerving en de rol van de school	96
4.2 Omgang met meertaligheid op school	98
4.2.1 Verschillende reacties op meertaligheid	98
4.2.2 Meertaligheid in de school- en lespraktijk	100
4.3 Gelijke toegang tot het onderwijs	102
4.3.1 Ongelijke ontwikkeling	102
4.3.2 Hulp in de klas	104
4.3.3 Taalbeleid op school	108
4.4 Geen taalachterstand, maar een leerachterstand	110
4.5 Tot slot	112
Deel 2 Taaldidactiek	113
5 Mondelinge taalvaardigheid	114
5.1 Achtergronden	116
5.2 Van wettelijke eisen naar een eigen visie	120
5.2.1 Kerndoelen	120
5.2.2 Referentieniveaus	121
5.2.3 Leerlijnen	123
5.2.4 Visies	124

5.3	Didactische uitgangspunten	127
5.4	Praktijk: het jonge kind	136
5.4.1	Mondelinge taalvaardigheid als middel	137
5.4.2	Mondelinge taalvaardigheid als doel	141
5.5	Praktijk: het oudere kind	142
5.5.1	Mondelinge taalvaardigheid als middel	142
5.5.2	Mondelinge taalvaardigheid als doel	143
5.6	Omgaan met verschillen	147
5.7	Evalueren van mondelinge taalvaardigheid	154
5.8	Tot slot	156
6	Geletterdheidsontwikkeling bij het jonge kind	158
6.1	Achtergronden	159
6.1.1	Ontluikende geletterdheid	160
6.1.2	Beginnende geletterdheid	161
6.1.3	Geletterdheid bij het jonge kind: meedoen in een geletterde sociale omgeving	162
6.2	Van wettelijke eisen naar een eigen visie	164
6.2.1	Het wettelijk kader	164
6.2.2	Inhoudslijnen	165
6.2.3	Visie	168
6.3	Didactische uitgangspunten	170
6.4	Praktijk	174
6.4.1	Ontwikkelen van leesplezier	174
6.4.2	Inrichten van een rijke geletterde omgeving	175
6.4.3	Oriënteren op verhaal en tekst	177
6.4.4	Stimuleren tot functioneel schrijven en lezen	180
6.4.5	Stimuleren van het fonemisch bewustzijn en het alfabetisch principe	182
6.4.6	Organiseren van technisch lezen en schrijven (start en vervolg)	185
6.5	Omgaan met verschillen	187
6.6	Evalueren van geletterdheidsontwikkeling bij het jonge kind	193
6.7	Tot slot	196
7	Gevorderde geletterdheid: lezen	198
7.1	Achtergronden	200
7.1.1	Het belang van lezen	201
7.1.2	Wat doet een lezer?	203
7.2	Van wettelijke eisen naar een eigen visie	210
7.2.1	Het wettelijk kader	210
7.2.2	Leerlijnen	211
7.2.3	Aanpakken van leesonderwijs	214

7.3	Didactische uitgangspunten	219
7.4	Praktijk	223
7.4.1	Gesprekken voeren over teksten	223
7.4.2	Strategisch lezen	224
7.4.3	Hardop voorlezen	227
7.4.4	Informatieverwerking	227
7.5	Omgaan met verschillen	228
7.5.1	Versillen tussen leerlingen	228
7.5.2	Omgaan met meertaligheid	232
7.6	Evalueren van gevorderd lezen	236
7.7	Tot slot	238
8	Gevorderde geletterdheid: schrijven	240
8.1	Achtergronden	241
8.1.1	Het belang van schrijven	242
8.1.2	Functionies en communicatieve en taalkundige aspecten van schrijven	243
8.1.3	Ontwikkeling van het schrijfproces	247
8.2	Van wettelijke eisen naar een eigen visie	249
8.2.1	Doelen en inhouden	250
8.2.2	Visie	252
8.3	Didactische uitgangspunten	254
8.4	Praktijk	256
8.5	Omgaan met verschillen	263
8.6	Evalueren van gevorderd schrijven	266
8.7	Tot slot	270
9	Gevorderde geletterdheid: spelling	272
9.1	Achtergronden	274
9.1.1	Basisprincipes van de spelling	275
9.1.2	Ons schriftstelsel	277
9.2	Van wettelijke eisen naar een eigen visie	277
9.2.1	Het wettelijk kader	277
9.2.2	Inhouden en leerlijnen	278
9.2.3	Visies	281
9.3	Didactische uitgangspunten	282
9.4	Praktijk	284
9.4.1	Denkregels bij spellingpatronen	284
9.4.2	Instructieprincipes en spellingstrategieën	285
9.4.3	Werkwoordspelling	287
9.4.4	Het auditief dictee	289

9.5	Omgaan met verschillen	289
9.6	Evalueren van spellingvaardigheid	291
9.7	Tot slot	293
10	Woordenschat	294
10.1	Achtergronden	296
10.1.1	De relatie tussen betekenis- en vormaspecten	296
10.1.2	Het mentale lexicon	300
10.1.3	Ontwikkeling van woordenschat	302
10.2	Van wettelijke eisen naar een eigen visie	304
10.2.1	Het wettelijk kader	304
10.2.2	Leerlijnen	306
10.2.3	Visies op woordenschatonderwijs	307
10.3	Didactische uitgangspunten	308
10.3.1	Wat moet je als leerkracht kennen en kunnen?	308
10.3.2	Didactiek van woordenschatonderwijs	311
10.4	Praktijk: het jonge kind	315
10.5	Praktijk: het oudere kind	319
10.6	Omgaan met verschillen	324
10.6.1	Versillen tussen leerlingen	325
10.6.2	Meertalige leerlingen	326
10.7	Evalueren van woordenschatonderwijs	330
10.8	Tot slot	333
11	Taalbeschouwing	334
11.1	Achtergronden	335
11.1.1	Waar heb je taalbeschouwing voor nodig?	336
11.1.2	Wat is taalbeschouwing?	337
11.1.3	De ontwikkeling van het metalinguïstisch bewustzijn	340
11.2	Van wettelijke eisen naar een eigen visie	341
11.2.1	Het wettelijk kader	342
11.2.2	Leerlijnen	344
11.2.3	Visie	344
11.3	Didactische uitgangspunten	345
11.4	Praktijk: het jonge kind	348
11.5	Praktijk: het oudere kind	352
11.6	Omgaan met verschillen	358
11.7	Evalueren van taalbeschouwing	360
11.8	Tot slot	360

12 Jeugdliteratuur	362
12.1 Achtergronden	363
12.1.1 Waarom lezen?	363
12.1.2 Kenmerken van kinder- en jeugdboeken	364
12.1.3 Jeugdliteratuur: geschiedenis en beoordelingscriteria	367
12.1.4 Genres	370
12.1.5 Waarom laten lezen?	374
12.2 Van wettelijke eisen naar een eigen visie	377
12.2.1 Het wettelijk kader	377
12.2.2 Leerlijnen	378
12.2.3 Visie op jeugdliteratuuronderwijs	380
12.3 Didactische uitgangspunten	381
12.4 Praktijk: het jonge kind	383
12.5 Praktijk: het oudere kind	391
12.6 Omgaan met verschillen	397
12.7 Evalueren van leesbevordering	398
12.8 Tot slot	400
 Literatuurlijst	 401
Register	413
Over de auteurs	431

Inleiding

Taal speelt een cruciale rol in ons leven. We gebruiken taal om te communiceren, om onze gevoelens uit te drukken en om greep op de wereld te krijgen. Zo schept taal de grenzen van wie we zijn en wie we willen worden. Daarom is goed taalonderwijs op de basisschool belangrijk. Kinderen leren er taal te gebruiken en op taal te reflecteren. Dit vraagt om vaardige leerkrachten die het taalontwikkelingsproces van hun leerlingen zorgvuldig volgen en stimuleren. *Portaal* is een praktisch taaldidactiekboek dat een ‘portaal’ biedt naar de wereld van het taallerende kind. Het boek gaat over de wijze waarop je als leerkracht alle leerlingen tijdens de basisschoolperiode kunt stimuleren in hun taalontwikkeling. Het is in de eerste plaats bedoeld voor pabostudenten tijdens hun studie, maar we hebben ook voor ogen dat het daarna nog geregeld zal worden geraadpleegd. Voor de goede orde: het boek is dus niet gericht op het vergroten van de taalvaardigheid van gebruikers zélf.

Bij de zesde druk

Toen in 2002 de eerste druk van *Portaal* verscheen, waren de verschillen tussen de curricula van de verschillende lerarenopleidingen een stuk groter dan nu. In opdracht van de HBO-raad (sinds 2013 de Vereniging Hogescholen) is een uniforme toetsing van de taaldidactische kennis van studenten ontwikkeld. Uitgangspunt hiervoor is de zogenoemde Kennisbasis Nederlandse taal geweest, waarin de gezamenlijke pabo's omschreven welk kennisniveau studenten tijdens hun opleiding moeten bereiken. Deze Kennisbasis komt net als in de vorige druk van *Portaal* nadrukkelijk aan bod, zodat je je met behulp van dit boek kunt voorbereiden op de Kennisbasistoets. In de *Toetsgids Nederlands* (10voordeleraar, 2022) wordt uiteengezet hoe er wordt getoetst en wat de inhoud van de toets is. Alle begrippen die in deze kennistoets aan de orde kunnen komen, zijn in het boek gemarkeerd en onderstreept, en worden uitgelegd. Ze worden alle in de context van het taaldidactische onderwerp behandeld en zijn eenvoudig toegankelijk via het register achter in het boek. Op de website bij dit boek (zie verderop) vind je een tool om die begrippen te oefenen. Daarnaast zijn andere belangrijke termen die niet in de kennistoets voorkomen in het boek vetgedrukt.

Deze zesde druk verschilt mede door feedback van gebruikers aanzienlijk van de vorige. Allereerst is het aantal hoofdstukken teruggebracht naar twaalf. In de tweede plaats kennen de eerste drie hoofdstukken een andere volgorde dan in de vorige druk. Ten derde is het hoofdstuk ‘Meertaligheid’ toegevoegd. Daarin heeft ook het onderwerp Nederlands als tweede taal een plaats gekregen. In de didactische hoofdstukken (hoofdstuk 5 tot en met 12, gezamenlijk deel 2) is, als vierde wijziging, per domein aandacht besteed aan specifieke problemen en mogelijkheden.

den voor leerlingen met een anderstalige achtergrond. Een vijfde wijziging heeft betrekking op samenhang. Samenhang is een belangrijk thema in de nieuwe taal-didactiek. Daarom is samenhang binnen de domeinen van het taalonderwijs en taal in andere vakken geïntegreerd in het hoofdstuk 'Taalonderwijs'. Verder is er met hoofdstuk 6 een geheel nieuw hoofdstuk toegevoegd over de geletterdheids-ontwikkeling van het jonge kind (groep 1 tot en met 3), omdat lezen en schrijven bij kinderen vaak hand in hand gaan en in de onderbouw nog moeilijker van elkaar te scheiden zijn.

De didactische hoofdstukken waaruit deel 2 bestaat, hebben met het oog op de studeerbaarheid alle dezelfde structuur en zijn uiteraard up-to-date gemaakt. Onder andere zijn ze voorbereid op de invoering van de nieuwe kerndoelen. In de hoofdstukken verwijzen we op verschillende plaatsen naar de website die bij *Portaal* hoort. Op de website staat verdere achtergrondinformatie, en in sommige gevallen zijn er suggesties te vinden voor verwerking van de theorie. De website-inhouden zijn aangepast aan de actualiteit, waarbij we de veelgebruikte begrippenlijst en oefentools ter ondersteuning van de voorbereiding op de Kennisbasistoets hebben behouden. Nog meer dan in voorgaande versies benadrukken we dat *Portaal* bestaat uit een papieren boek én een website, die we kunnen bijhouden.

Opbouw

Het boek heeft twee delen: een algemeen deel en een deel over taaldomeinen. Het eerste deel, 'Achtergronden', bestaat uit vier hoofdstukken, waarin we algemene informatie geven over taal en taalonderwijs. In hoofdstuk 1 bespreekt Harry Paus wat je onder taal kunt verstaan en uit welke elementen het taalsysteem is opgebouwd. In hoofdstuk 2 gaat Rikky Dekkers vervolgens in op de manier waarop kinderen taal verwerven. Daarbij is er niet alleen aandacht voor de eerste taalverwerving, maar ook voor de vraag hoe die zich verhoudt tot meertalige taalverwerving. In hoofdstuk 3 bespreken Harry Paus en Frans Hiddink hoe je in het onderwijs kunt aansluiten bij de taalverwerving van kinderen, welke visies er zijn op goed taalonderwijs, en vanuit welke didactische uitgangspunten we vertrekken in *Portaal*. In het vierde hoofdstuk gaan Sylvia Bacchini en Frans Hiddink in op de toenemende diversiteit in Nederland: hoe zou je daar als leerkracht mee kunnen omgaan? Hiervoor worden enkele algemene uitgangspunten geformuleerd, die vervolgens in de didactische hoofdstukken per domein door Sylvia Bacchini worden geconcretiseerd.

In deel 2, 'Taaldidactiek', vertalen we wetenschappelijke inzichten per domein naar de dagelijkse praktijk in je (stage)klas. Deze hoofdstukken kennen, zoals gezegd, elk dezelfde opbouw. We werken per domein belangrijke didactische uitgangspunten uit voor zowel het jonge als het oudere kind. Voor lezen en schrijven hebben we ervoor gekozen om voor het jonge kind een apart hoofdstuk uit te

werken. In hoofdstuk 5 bespreekt Rikky Dekkers hoe je als leerkracht kunt werken aan het bevorderen van de mondelinge taalvaardigheden luisteren, spreken en gesprekken voeren. In hoofdstuk 6 gaan Frans Hiddink, Theo Pullens en Maaïke Pulles in op manieren waarop je kunt werken aan het versterken van ontluikende en beginnende geletterdheid van jonge kinderen (groep 1 tot en met 3). In hoofdstuk 7 gaat Maaïke Pulles in op het belang en de didactiek van lezen als onderdeel van gevorderde geletterdheid. Gevorderde geletterdheid wordt ook gekenmerkt door schrijf- en spellingvaardigheid. In hoofdstuk 8 bespreekt Theo Pullens hoe je het schrijfonderwijs kunt vormgeven, waarna hij in hoofdstuk 9 ingaat op de didactiek van de spelling. In hoofdstuk 10 beschrijft Rikky Dekkers hoe je zowel bij het jongere als bij het oudere kind aan woordenschatontwikkeling kunt werken. In hoofdstuk 11 geeft Harry Paus een antwoord op de vraag wat taalbeschouwing is en hoe je het onderwijs hieromtrent kunt vormgeven in alle groepen van de basisschool. In hoofdstuk 12, ten slotte, bespreekt Casper Markesteijn de achtergronden van leesbevordering: hoe kun je kinderen enthousiasmeren voor jeugdliteratuur, en welke rol heb je daarbij zelf?

Nieuwe kerndoelen

Een belangrijk ijkpunt voor de inhoud van het taalonderwijs vormen de kerndoelen van de overheid. De huidige dateren van 2006 (Ministerie van OCW, 2006). Ze worden nu herzien en waarschijnlijk zullen ze eind 2025 kunnen worden ingevoerd. Ze weerspiegelen belangrijke nieuwe ontwikkelingen in de taaldidactiek, die we dan ook benutten in deze zesde druk van *Portaal*. Op drie van die ontwikkelingen gaan we hierna wat nader in.

Ten eerste wordt steeds meer erkend dat taalvaardigheden niet sec worden verworven, maar in *samenhang* met andere vaardigheden. Dit betekent bijvoorbeeld dat het onderscheid tussen begrijpend lezen, technisch lezen en vrij lezen minder te zien is. Daarnaast wordt ook het belang van het overleg (mondelinge taalvaardigheid) erkend. In de zogenoemde taalronde bijvoorbeeld is het een belangrijke stap om de schrijfproducten te reviseren. Maar ook in betekenisvol thematisch onderwijs, zoals onderzoekend leren, zien we een belangrijke rol voor samen lezen en schrijven. Leerlingen verkennen een onderwerp bijvoorbeeld als volgt: ze lezen zich in en overleggen met medeleerlingen, ze gaan op onderzoek uit en interviewen deskundigen, maken aantekeningen en geven ten slotte een presentatie. Maar ook uit de erkenning dat er een relatie is tussen kennis en taalvaardigheid blijkt het belang van samenhang voor leren in het algemeen en taalontwikkeling in het bijzonder.

Ten tweede is er toenemende aandacht voor het verschijnsel *meertaligheid*. In het verleden lag het accent bij het onderwijs aan leerlingen die van huis uit een andere taal spraken, op het zo snel mogelijk aanleren van het Nederlands en het vergeten van de moedertaal. Er waren leerkrachten die met de beste bedoelingen leerlingen straffen als ze op de speelplaats Turks met elkaar spraken. Door so-

ciologisch, pedagogisch, onderwijskundig en taalkundig onderzoek zijn we gaan inzien hoe positief het juist is om meertaligheid te waarderen. Moderne methoden schenken dan ook steeds meer aandacht aan het verschijnsel meertaligheid in klassen. Leraren gaan het een verrijking vinden voor hun onderwijs. Leerlingen worden alert op de taal van hun klasgenoten, en door reflectie op verschillen en overeenkomsten tussen talen krijgen ze meer zicht op hun eigen taal.

Ten derde is er, in aansluiting op de voorgaande ontwikkelingen, de laatste jaren nagedacht over de plaats van taalonderwijs in het hele onderwijs. De ideeën van met name Biesta (2012) over de uiteindelijke zin of *functie van het onderwijs* (kwalificatie, socialisatie, subjectificatie) zijn ook door taaldidactici omarmd. Je kunt zeggen dat het taalonderwijs stevig is verankerd in het onderwijs in het algemeen.

Deze drie ontwikkelingen – en ook andere, hiervan afgeleide – hebben, zoals gezegd, in deze versie van *Portaal* een plaats gevonden. Ze komen aan bod in de opeenvolgende didactische hoofdstukken, en worden nog wat uitgebreider besproken in hoofdstuk 3.

Deel 1

Achtergronden

1 Taal

Juf klapt in haar handen. 'En dan beginnen we nu met de taalles.' Routinematig halen de leerlingen van groep 6 hun taalboeken tevoorschijn.

Maar dan zegt Yara: 'Juf, ik heb gisteren een filmpje gezien over een dolfijn en die kon praten. Hij riep zijn vriendjes. Hebben alle dieren taal? Hoe hebben ze dat geleerd?'

Dat zijn mooie vragen, vindt juf. Ze weet er zo direct geen antwoorden op en ze zegt: 'Zullen we dat eens samen gaan onderzoeken, in plaats van de taalles van vandaag?'

Dat willen ze wel, en in een mum van tijd staan er nog veel meer vragen op het digibord: Waar komt onze taal vandaan? Waarvoor gebruik je taal? Hoe komt het dat er zoveel verschillende talen zijn? Waarom hebben we spelling én taal op het rooster staan: is spelling geen taal? En lezen dan? En hoe zit het als je iets aanwijst of je vinger opsteekt; is dat ook taal? Hoe leren baby's taal? Ze kunnen niet eens lezen! Er worden onderzoeksgroepjes gevormd om sommige vragen te verkennen.

Website 1.1: Praktijkschets

Juf besluit om met haar leerlingen een onderzoek op te zetten. Hoe zou ze dit kunnen aanpakken? Hoe kan ze met de 'taalvragen' van de leerlingen omgaan? En wat betekent dat voor haar eigen kennis over taal? Op de website gaan we op deze vragen in.

In dit hoofdstuk gaan we in op de kennis over taal die in dit boek wordt gebruikt. We staan om te beginnen stil bij de vraag wat taal is (paragraaf 1.1). Het antwoord op deze vraag brengt ons bij de functies van taal (paragraaf 1.2), de betekenis van taal (paragraaf 1.3) en de vorm, het systeem, van taal (paragraaf 1.4). We ronden het hoofdstuk af met paragraaf 1.5.

1.1 Wat is taal?

Wanneer de menselijke taal precies ontstaan is, weten we niet, zoals Joke van Leeuwen (2004) hierna treffend verwoordt.

Alles wat er is, moet ooit zijn begonnen. De westenwind, de bergen, het zingen van de vogels, de Nederlandse taal, het bakken van brood.

Het begon omdat er ergens iets bijna onmerkbaar veranderde, omdat er iets heel langzaam verschoof, omdat er iets gezocht werd wat er nog niet was, omdat iemand iets kon wat niemand daarvoor nog kon, omdat er honger was of nieuwsgierigheid of omdat het gebeurde zoals het gebeurde en niemand het tegenhield.

Een miljoen jaar geleden hadden de jaren nog geen getal. Het woord *jaar* bestond nog niet, in geen enkele taal, want er was nog geen enkele taal.

(...)

Niemand weet hoe de eerste woorden klonken. Sommigen denken dat ze zijn ontstaan uit lange slierten klank. Anderen denken dat het met korte klanken is begonnen. Die eerste woorden zullen wel niet meteen netjes op een rijtje hebben gestaan in een lange zin, zo'n zin als je nu aan het lezen bent en nu nog, zo'n zin die je zomaar kunt zeggen zonder eerst heel lang na te denken over hoe die zin in je hoofd wordt gemaakt en door je mond naar buiten komt.

(...)

We weten niet precies wanneer onze voorouders hun mond begonnen te gebruiken om woorden te zeggen die iets betekenden.

De een beweert dat het bijna een miljoen jaar geleden is.

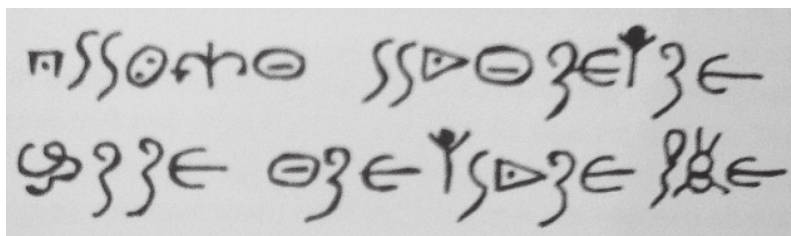
De ander zegt honderdveertigduizend jaar.

Het was in elk geval onvoorstelbaar lang geleden.

(...)

Zo zou taal kunnen beginnen, met steeds meer betekenis.

We weten het niet precies. We waren er niet bij. En ze schreven toen ook nog niets op. Want om iets op te schrijven moet je niet alleen geluiden hebben die iets betekenen, maar ook tekens die worden begrepen. Zoals de tekens die je nu leest. Dat is handig. Want als ik zomaar andere tekens had bedacht om dit boek mee te schrijven, bijvoorbeeld:

... dan had je opnieuw moeten leren lezen.

Bron: Van Leeuwen, 2004, pp. 7-13

Leerlingen die de basisschool na groep 8 verlaten, hebben veel bijgeleerd op het gebied van taal. Dat is natuurlijk ook voor een groot deel buiten school gebeurd, maar de school heeft hieraan wel wezenlijk bijgedragen. Er is gezorgd voor taalonderwijs: de leerlingen hebben leren lezen en schrijven en ze hebben beter leren spreken, luisteren en gesprekken voeren. En ze hebben veel geleerd over taal, en kennisgemaakt met jeugdliteratuur.

Jij bent als leerkracht de centrale figuur in het onderwijs: je bent een professional die weet hoe je taalontwikkeling kunt stimuleren. Maar om taalontwikke-

ling op een goede manier te kunnen stimuleren, moet je natuurlijk zelf ook kennis hebben van taal. We beschrijven in dit hoofdstuk kennis die je in staat stelt om de rest van het boek beter te begrijpen.

1.1.1 Vijf vaardigheden van taal

Het draait bij **taal** om vijf vaardigheden: luisteren, spreken, gesprekken voeren, lezen en schrijven. Deze vaardigheden kunnen we goed uit elkaar houden met behulp van de volgende twee onderscheidingen:

- *Het onderscheid tussen gesproken taal en geschreven taal.* Gesproken taal kun je horen (je hoort een reeks klanken die je in betekenis kunt omzetten) en uitspreken. Geschreven taal kun je zien (je ziet een reeks tekens – de letters – waaraan je een betekenis kunt geven) en opschrijven. Gesproken taal betreft de vaardigheden luisteren, spreken en gesprekken voeren; geschreven taal betreft lezen en schrijven.
- *Het onderscheid tussen receptieve en productieve processen.* Betekenis geven aan klanken en tekens noemen we een **receptief** (oftewel ‘ontvangend’) proces. Je kunt ook zelf klanken en tekens produceren: dat doe je als je spreekt en schrijft. Bij het spreken produceer je spraakklanken, bij het schrijven produceer je lettertekens. We noemen dit daarom een **productief** proces.

In figuur 1.1 is het onderscheid tussen gesproken en geschreven taal en dat tussen receptieve en productieve processen gecombineerd. Dat resulteert in de eerste vier vaardigheden van taal: spreken en schrijven als productieve vaardigheden, en luisteren en lezen als receptieve vaardigheden. Spreken en luisteren zijn mondelinge vaardigheden, en schrijven en lezen zijn schriftelijke vaardigheden. Wat betreft de twee genoemde mondelinge taalvaardigheden spreken en luisteren is er iets bijzonders aan de hand. Deze komen namelijk terug in het voeren van gesprekken, wat een aparte mondelinge taalvaardigheid is. Daarmee is het vijftal vaardigheden compleet.

	productief	receptief
mondeling	spreken gesprekken voeren	luisteren
schriftelijk	schrijven	lezen

Figuur 1.1 De taalaspecten die de basis vormen voor de vijf taalvaardigheden

Elk van de genoemde vijf vaardigheden komt in het taalonderwijs aan bod, maar ze zijn niet allemaal in dezelfde mate afhankelijk van het onderwijs op school. Spreken, luisteren en gesprekken voeren leert iedereen in principe ook zonder onderwijs, maar voor lezen en schrijven is onderwijs noodzakelijk. Het leren van deze vaardigheden geschiedt meestal niet geïsoleerd, maar in combinatie met de andere vaardigheden. Spreken zal nooit 'los' op het programma staan, want daar is ook luisteren in het geding. En als je schrijft, baseer je je wellicht op iets wat je hebt gelezen of waar je over gesproken hebt met anderen; ook hier is dus overlap tussen de vaardigheden.

In hoofdstuk 5 zullen we uitgebreid ingaan op de mondelinge taalvaardigheid. In hoofdstukken 6 tot en met 9 gaan we uitgebreider in op aspecten die samenhangen met geletterdheidsontwikkeling. Omdat die ontwikkeling meer omvat dan vaak wordt aangenomen, staan we daar in de volgende subparagraaf kort bij stil.

1.1.2 Geletterdheid

We spreken in dit boek op veel plaatsen over **geletterdheid**. Dat lijkt in eerste instantie een eenvoudig begrip: geletterdheid is de omgang met teksten in het algemeen en de vaardigheid van het lezen en schrijven in het bijzonder.

Meestal wordt er met betrekking tot geletterdheid onderscheid gemaakt tussen de volgende drie fasen:

- **ontluikende geletterdheid**: voor kinderen van 0 tot 4 jaar, die geleidelijk ontdekken dat er geschreven taal bestaat;
- **beginnende geletterdheid**: voor kinderen van groep 1, 2 en 3, die het alfabetisch schrift en het verband tussen gesproken en geschreven taal ontdekken. Kinderen leren (eenvoudige) woorden te verklanken, hechten er een betekenis aan en schrijven hun eerste teksten;
- **gevorderde geletterdheid**: voor kinderen van groep 4 tot en met 8. Kinderen leren steeds sneller woorden herkennen en lezen steeds makkelijker, ook moeilijkere teksten; het proces verloopt geautomatiseerd, zonder dat elke letter apart verklankt hoeft te worden. Kinderen ontwikkelen geleidelijk hun eigen smaak en kunnen steeds beter hun gedachten en gevoelens omzetten in geschreven taal.

In hoofdstuk 6 zullen we bespreken dat je met deze fase-indeling in de praktijk iets soepeler zult moeten omgaan, omdat ontluikende en beginnende geletterdheid elkaar in groep 1 tot en met 3 overlappen. Geletterdheid is meer dan alleen de vaardigheid in het lezen en schrijven. Geletterdheid is in haar algemeenheid het kunnen omgaan met informatie die niet alleen in geschreven teksten aanwezig is, maar ook visueel is, of met teksten die een combinatie zijn van tekst en visuele informatie. Er zijn vele zogenoemde geletterdheidspraktijken, oftewel manieren waarop kinderen omgaan met geschreven tekst (Berenst et al., 2016). Geleidelijk worden kinderen geletterd. Wie zo kijkt naar geletterdheid ziet dit begrip niet als

één uniforme vaardigheid. En omdat kinderen dus geleidelijk aan geletterd worden, is het belangrijk om geletterdheid ruimer op te vatten dan als één uniforme vaardigheid van bijvoorbeeld goed kunnen spellen of goed kunnen verklanken.

1.1.3 Omschrijvingen van taal

Het is, zoals gezien, lastig onder woorden te brengen wat we onder taal verstaan. Er bestaan verschillende omschrijvingen van. Wij zien taal als een complex systeem met verschillende functies en met tekens en regels waarmee mensen betekenissen met elkaar uitwisselen. In deze omschrijving vind je de volgende drie elementen terug:

- *Taal heeft verschillende functies.* Je kunt via taal contact onderhouden met anderen (**communicatieve functie**), greep krijgen op hoe de wereld in elkaar steekt (**conceptualiserende functie**) en jezelf uitdrukken (**expressieve functie**).
- *Taal heeft betekenis.* Taal gaat ergens over. Je kunt met woorden verwijzen naar ervaringen, feiten, gebeurtenissen en voorwerpen. Soms zijn deze zaken letterlijk aanwezig, maar met taal kun je ook verwijzen naar een werkelijkheid die niet aanwezig is.
- *Taal heeft een systeem.* In de taal worden klanken en tekens tot woorden, zinnen en ‘teksten’ gecombineerd volgens bepaalde regels.

We werken deze drie elementen uit in de volgende paragrafen, maar eerst vragen we aandacht voor een andere definitie van taal, waarbij het begrip ‘recursiviteit’ gebruikt wordt, dat door sommige taalkundigen gezien wordt als het belangrijkste element van de menselijke taal.

Recursiviteit

Taal kan worden opgevat als de menselijke, natuurlijke taal, maar kan ook in een ruimere betekenis voorkomen: de taal van de mens (verbaal en non-verbaal), de taal van dieren en kunsttalen als Esperanto.

Taal is in eerste instantie auditief en wordt op een natuurlijke manier verworven. De enige uitzondering is gebarentaal: een visuele taal die toch tot de menselijke natuurlijke talen kan worden gerekend, omdat deze op natuurlijke wijze als moedertaal kan worden verworven. Naast de auditieve taal kan een schriftelijke variant bestaan (waarvoor vaak expliciet onderwijs nodig is). Gesproken en geschreven taal hebben elk hun eigen systematiek (betrekking hebbend op klankleer en bijvoorbeeld op spelling).

Ons taalvermogen biedt de mogelijkheid om met een beperkt aantal middelen een oneindig aantal uitingen te verwezenlijken. Dit komt onder andere door de recursieve eigenschap van taal. Concreet betekent dit dat bijvoorbeeld zinsdelen in zinsdelen in zinsdelen kunnen worden gezet.

De zin: 'Nancy reist met de trein naar Dordrecht' kun je onbeperkt uitbreiden: 'Nancy, die geïnteresseerd is in historische steden, reist met de trein van de NS naar Dordrecht waar het goed toeven is.' Of nog verder: 'Nancy, die geïnteresseerd is in historische steden, reist met de trein van de NS naar Dordrecht waar het zo goed toeven is, dat zij niet meer terug zal keren.' Deze zin is waarschijnlijk niet eerder door iemand bedacht en kan nog veel langer worden gemaakt.

Theoretisch is de lengte van een zin dus in principe oneindig; ons kortetermijngeheugen levert echter wel een beperking op voor het produceren en begrijpen van 'oneindige' zinnen. Deze recursiviteit is een kenmerkende eigenschap van de menselijke taal.

Bron: Expertisecentrum Nederlands, z.d.-a

1.2 Functies van taal

Als je je afvraagt waarvoor je taal gebruikt, heb je het over de [functies van taal](#). Drie functies springen in het oog, namelijk:

- taal als middel tot communicatie;
- taal als middel om greep te krijgen op de werkelijkheid;
- taal als middel tot expressie.

1.2.1 Taal is een communicatiemiddel

Bij communicatie is er sprake van een **zender**, een **boodschap** en een **ontvanger**. Daarnaast vindt communicatie altijd plaats in een **context**. In bepaalde situaties geeft de ontvanger **feedback**. Dat is de reactie van de ontvanger op de boodschap van de zender. Deze reactie kan bijvoorbeeld gaan over de manier waarop de boodschap is geformuleerd, maar kan ook het uitvoeren van de boodschap zijn.

Tijdens een rekenles in groep 4 (context) zegt de leerkracht (zender) tegen James (ontvanger): 'Daar ligt een potlood op de grond' (boodschap). James schiet direct onder de bank om het op te rapen (feedback).

Bij schriftelijke communicatie is de zender degene die een bepaalde tekst (de boodschap) produceert. De ontvanger is degene die de boodschap (de tekst) leest. Soms geeft de ontvanger feedback aan de zender, maar meestal niet. Er zijn bijvoorbeeld weinig lezers die de schrijver laten weten wat ze van het boek vonden dat ze gelezen hebben. In tegenstelling tot mondelinge communicatie verloopt schriftelijke communicatie vaak lineair. Dat wil zeggen dat de stappen elkaar logisch opvolgen: er is een schrijver, die wil iets vertellen, kiest een medium (bijvoorbeeld krant, boek, internet), schrijft de tekst (de boodschap) en hoopt dat